

К. М. Капустін

ОБ'ЄКТИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ З ГОРОДСЬКА (за матеріалами розкопок 1947 р.)

Статтю присвячено аналізу знахідок середини XIII—XIV ст. з розкопок «Малого» Городського городища на Житомирищині 1947 р. (дослідження В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського).

Ключові слова: Україна, Городськ, городище, середина XIII—XIV ст.

Золотоординський час на землях Південної Русі вивчено недостатньо. Така ситуація склалася внаслідок багатьох чинників: по-перше, незадовільного стану джерельної бази, по-друге, не розробленістю хронотипології кераміки та основних категорій речових знахідок і, нарешті, незначною кількістю публікацій із проблеми. І хоча кількість робіт, присвячених вивченню різноманітних аспектів життя населення південноруських земель у другій половині XIII—XIV ст., зростає, їх недостатньо для комплексного аналізу матеріальної та духовної культури, соціально-економічних відносин, торгівельних зв'язків.

Доволі перспективним напрямком роботи сучасних археологів-медієвістів є аналіз та систематизація археологічних колекцій, що зберігаються у наукових фондах як академічних, так і музейних установ. Вивчення та реінтерпретація зібраних матеріалів дозволяє переглянути хронологію досліджених об'єктів, схарактеризувати матеріальну культуру, особливості домобудівництва, характер сільськогосподарської та ремісничої діяльності населення, торгівельних зв'язків тощо.

Надзвичайно інформативною для вивчення матеріальної культури післямонгольського часу виявилась колекція знахідок з території «Малого городища» у с. Городське Коростишівського р-ну Житомирської обл. (досліджувалося А.В. Дмитриєвською (1946 р.), В.К. Гончаровим та М.Ю. Брайчевським (1947 р.), Р.І. Виезжевим

(1955, 1957—1958 рр.)), яка зберігається у Наукових фондах ІА НАН України (кол. № 8). За весь час робіт на пам'ятці було розкопано понад 2000 м², зафіксовано 24 житлових та 20 господарських споруд, а також 57 ям різноманітного призначення, фрагменти гончарних горщиків, вироби із заліза, кольорових металів, дерева, кістки, каменю та скла [Виезжев, 1962, с. 131].

Відзначимо, що досить довгий час пам'ятку за зібраним керамічним матеріалом датували X—XIII ст. Ситуація змінилася лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., коли на основі комплексного аналізу найчисельнішої категорії знахідок — кераміки — було виділено два культурно-хронологічні горизонти (давньоруського та післямонгольського часів) [Звиздецький, 1990, с. 42—56; Кучера, 1999, с. 94—95]. Щоправда, подальші роботи з аналізу матеріалів середньовічного Городська не проводились. З огляду на це, головною метою означеної роботи є всебічний аналіз та публікація матеріалів середини XIII—XIV ст., віднайдених за час археологічних розкопок експедицією В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського у 1947 р.

У 1947 р. експедицією ПМК АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського закладено два розкопи в північно-східній частині городища (всього досліджено 380 м²) (рис. 1).

Розкоп 1, розміром 10 × 20 м (площа 200 м²), орієнтований довгою стінкою за лінією північний захід—південний схід розташовувався у північно-східній частині городища [Гончаров, 1947, арк. 9]. Пізніше до нього зроблено прирізку у північному (48 м²) та західному напрямках (36 м²), таким чином загальна площа досліджуваної ділянки зросла до 284 м². Стратиграфія у цьому місці доволі проста: під дерном залягав

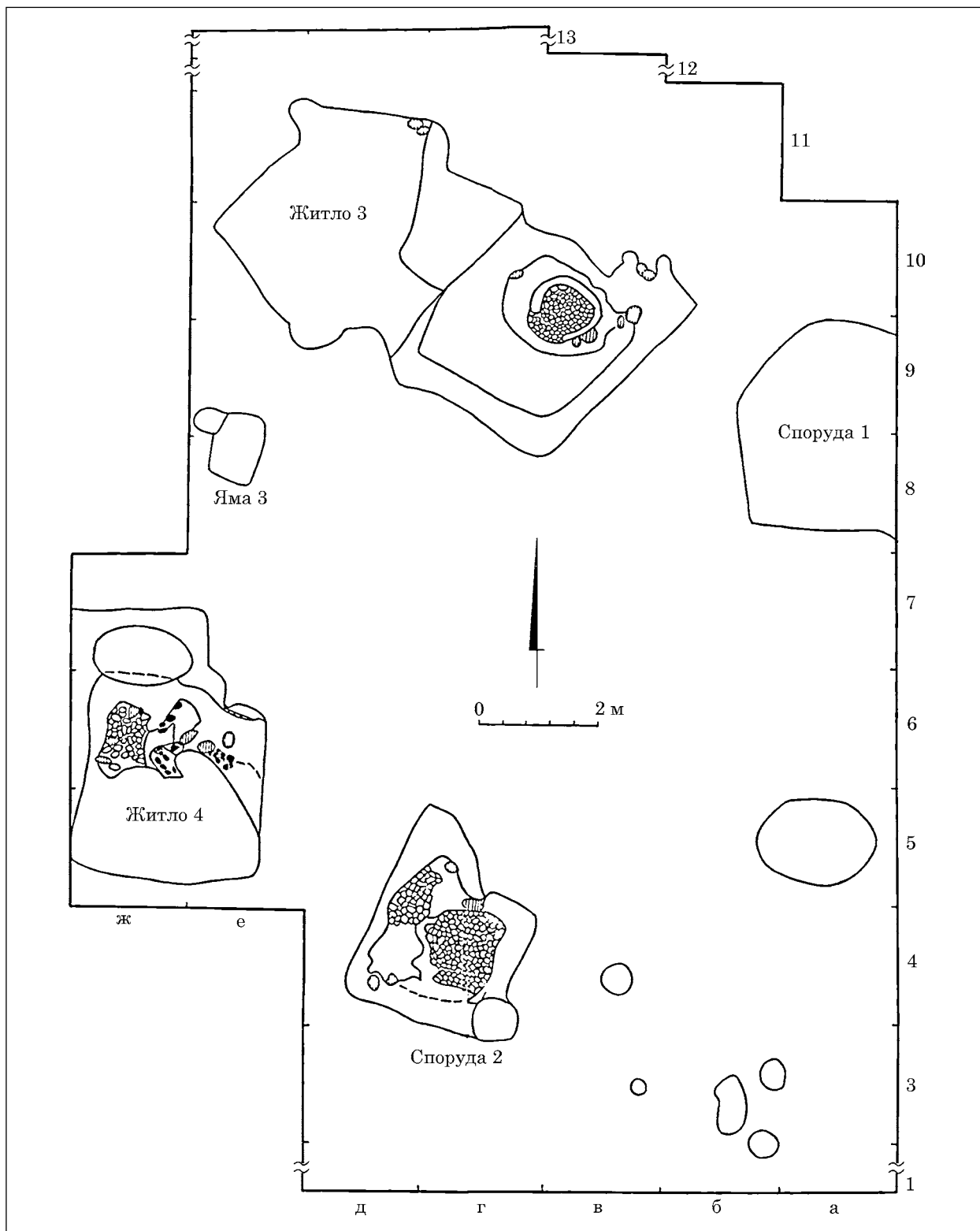

Рис. 1. «Мале» Городське городище. План розкопу 1 1947 р.

культурний шар товщиною 0,3 м, із глибини 0,3—0,4 м від рівня денної поверхні — червона материкова глина [Гончаров, 1947, арк. 12].

За весь час робіт на розкопі 1 досліджено два житла, одну виробничу та одну господарську будівлі, а також 6 господарських ям. Аналіз колекції кераміки та індивідуальних знахідок доз-

волив датувати золотоординським часом житло 3 — «напівземлянка» V (за Р.І. Виезжевим), яму 1 — господарська будівля 22 (за Р.І. Виезжевим), яму 3 (ями 20, 21 за Р.І. Виезжевим), житло 4 — «напівземлянка» IX (за Р.І. Виезжевим). Опис та характеристика розкопаних об'єктів та знахідок із них подається далі.

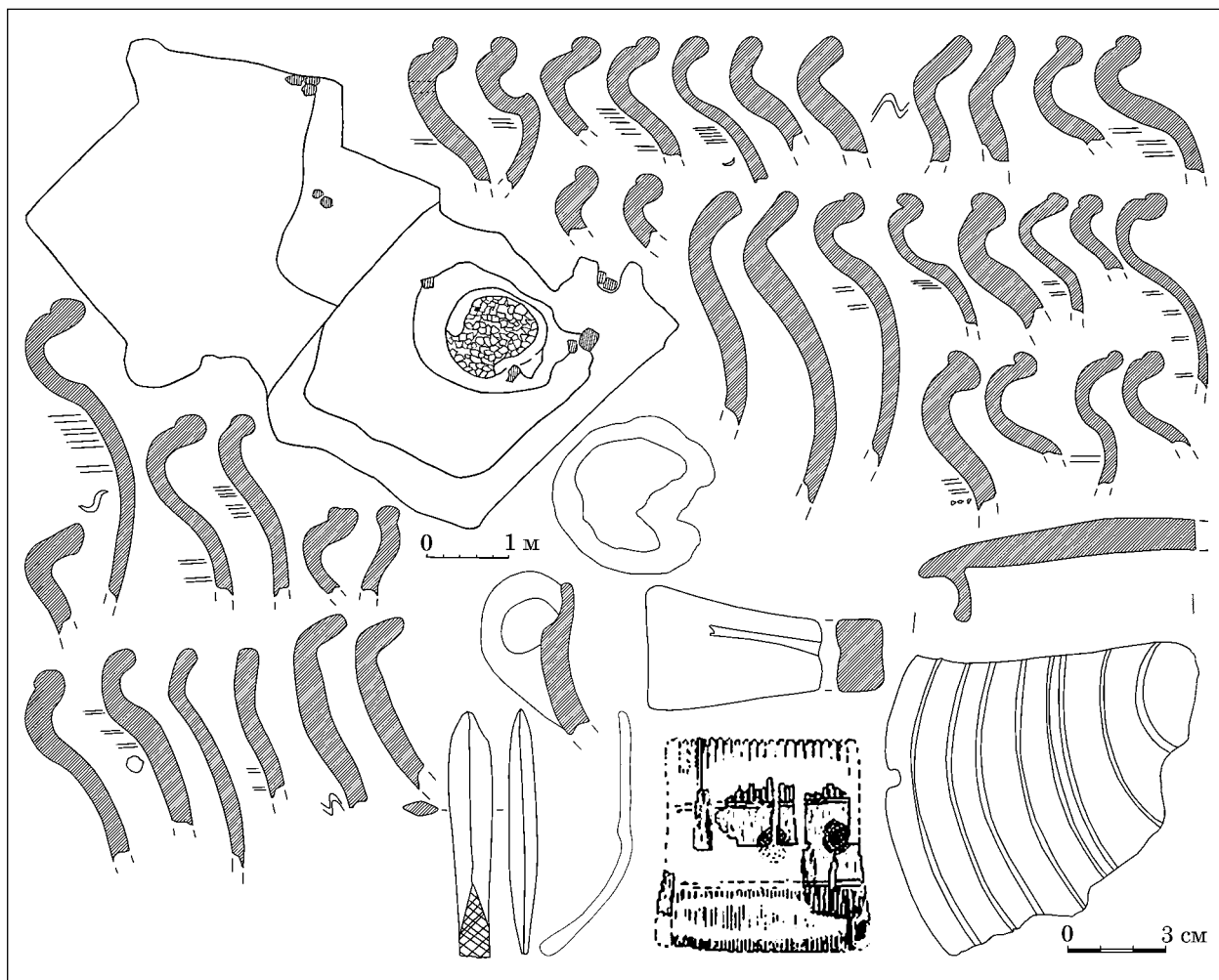

Рис. 2. План та знахідки із заповнення житла з 1947 р.: 1 — план житла; 2—16, 18, 20—37, 41—45 — кераміка; 17, 19, 38—40 — індивідуальні знахідки

Наземна будівля (житло 3) (рис. 2) розташовувалась у північній частині розкопу, мала прямокутну форму і була витягнута довгою віссю за лінією північний захід—південний схід. Житло складалося із двох приміщень, заглиблених у материк на 0,2—0,3 м [Виезжев, 1962, с. 136]. Як показали дослідження, біля східної стінки південного приміщення (розміром 3,4 × 3,20 м) знаходилась глинобитна піч овальної форми (розміром 1,2 × 1,0 м) повернута челюстями на захід. Теплотехнічна споруда була збудована на материковому останці товщиною 0,15 м і мала два черені товщиною 5—6 см. Північне приміщення, розміром 3,6 × 3,0 м, сполучалося із південним за допомогою коридору шириною 1,1 м [Гончаров, 1947, арк. 26]. На підлозі зафіксовано горілий шар, насичений великою кількістю попелу та обпаленої глини [Гончаров, 1947, арк. 27].

Колекція кераміки з об'єкту доволі чисельна і представлена уламками кружальних горщиків (вінця, стінки, денця), покритками, фрагментом глиняного світильника тощо. Гончарні посудини із об'єкту за особливостями профілювання верхньої частини та морфологією тіста

можна розділити на дві групи. До першої належать горщики, виготовлені із добре відмученої глини із домішкою дрібнозернистого піску у тісті. Вінця мали валикоподібне або округле потовщення, профільоване по внутрішньому краю круговою борозенкою. Орнамент доволі простий і представлений 2—4 горизонтальними лініями, дуже рідко фіксуються нігтеподібні вдавлення. До другої групи відносяться товстостінні посудини, виготовлені із погано відмученого тіста із домішкою середньозернистого піску, рідше жорстви у тісті, орнаментовані у верхній частині 1—2 паралельними лініями або хвилею. Характерною особливістю таких виробів є те, що внутрішня і зовнішня поверхні вкриті мінеральними вкрапленнями золотистого або сріблястого кольорів. Вперше така кераміка була виділена М.П. Кучерою за матеріалами розкопок біля хут. Половецького на Київщині та городища в с. Сокильці на Вінничині і датована другою половиною XIII—XIV ст. [Кучера, 1969, с. 174—181]. Аналогічний посуд знайдено під час розкопок Києва, Вишгорода, Малина та інших міст Південної Русі [Беляева, 1982, с. 76—77; Гончар, 1993, с. 167—186; Звиз-

Рис. 3. Знахідки із заповнення ями 1 1947 р.: 1—42 — кераміка; 43—48 — індивідуальні знахідки

децький, 1987; Капустін, 2011, с. 86—88; 2012, с. 146—151; Оногда, 2005, с. 88—93].

Індивідуальні знахідки із житла нечисленні і представлені кістяним вістряем стріли кілеподібної форми (довжиною 70 мм, шириною 14 мм, товщиною 8 мм), основа якої прикрашена перехрещеними лініями. Згідно з класифікацією А.Ф. Медведєва, такі вироби (із пропорціями пера 1 : 3 та шириною до 17 мм) відносяться до типу 7 і датуються XIII—XIV ст. [Медведєв, 1966, с. 64]. Звідси ж походить обгорілий дерев'яний гребінець (зберігся фрагментарно — довжина 5 см, ширина 4,8 см — у центральній частині він прикрашений горизонтальними лініями та циркульним орнаментом. Згідно з типологією Б.О. Колчина, такі вироби відносять до гребінців 2 типу і датують XIII—XVI ст. [Колчин, 1971, с. 84]. Інші знахідки представлені фрагментом точильного брус-

ка, мідного казана, невеликою кількістю скляних браслетів [Віезжев, 1962, с. 136].

На схід від житла 3 у кв. 8А, 9А, 8Б, 9Б розташовувалась господарська будівля (яма 1) (рис. 3) майже овальної форми, розміром 3,8 × 3,0 м, заглиблена у материк на 1,8 м [Гончаров, 1947, арк. 23]. Із заповнення об'єкту походить велика кількість уламків гончарного посуду давньоруського (XII—XIII ст.) та золотоординського (XIII—XIV ст.) часів, фрагмент залізного ножа, ключа від нутрянного замка (за новгородськими аналогіями його можна датувати XI—XIV ст.), залізний пробій, 2 кам'яні оселки, уламок мідного казана, скляні браслети, тваринні кістки тощо [Віезжев, 1962, с. 136]. У своєму щоденнику В.К. Гончаров згадує також про знахідку пряслиця із пшаника, а також залізного наконечника стріли «с дутым лезвием» [Гончаров, 1947, арк. 23]. Віднайдене вістря, згідно з класифікацією О.Ф. Медведєва,

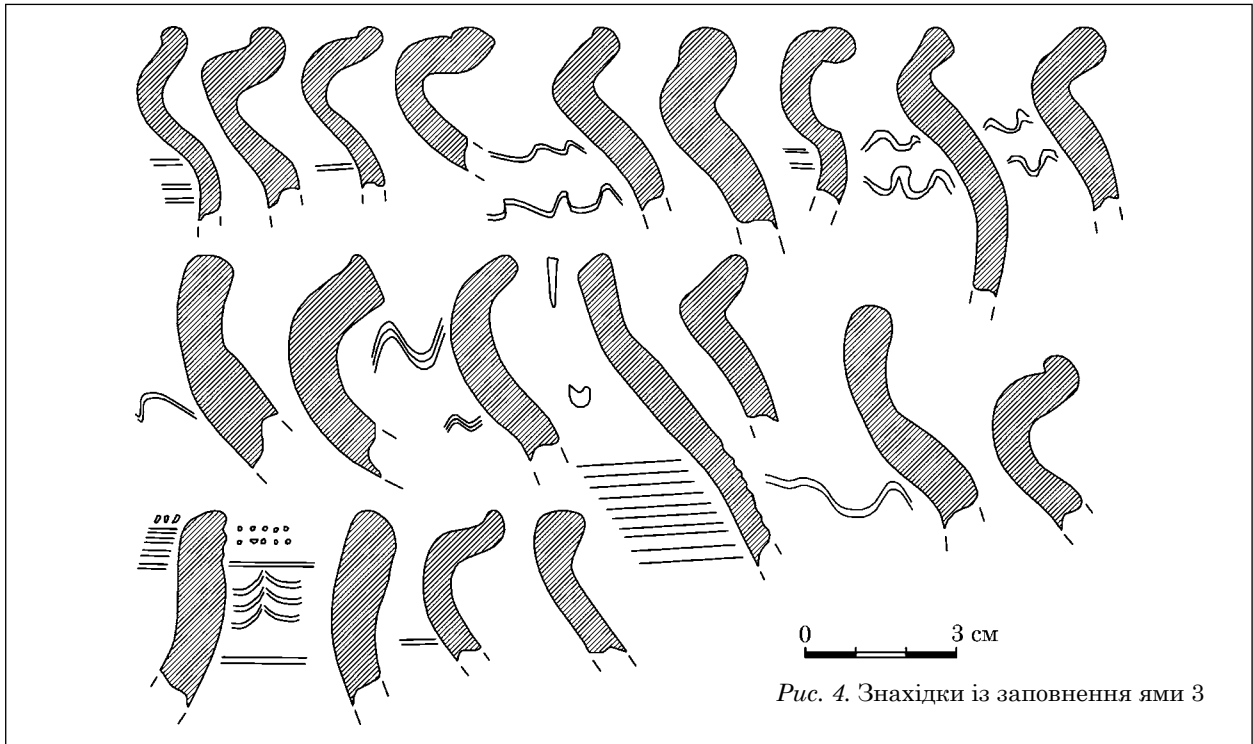

Рис. 4. Знахідки із заповнення ями 3

відноситься до типу 67 — зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки з тупокутим лезом (з'явилися у Східній Європі під час монгольської навали) — і датується другою половиною XIII—XIV ст. [Звіздецький, 1990, с. 51]. Звідси ж походять 3 керамічні пряслиця, виготовлені із стінок гончарних горщиків. На думку Б.А. Звіздецького, знахідка в одному комплексі керамічних пряслиць, які у другій половині XIII ст. приходять на зміну пірофілітовим, та наконечника стріли золотоординського часу дозволяє датувати виявлений комплекс другою половиною XIII—XIV ст. [Звіздецький, 1990, с. 51].

Ще одна яма (кв. 8Е) післямонгольського часу знаходилася за 1,8 м на південний захід від описаної вище наземної будівлі (житло 3). Досліджений об'єкт (яма 3) (рис. 4), підпрямокутної форми, розміром 1,3 × 0,9 м був заглиблений у материк лише на 0,15 м [Гончаров, 1947, арк. 21]. Зібраний у заповненні керамічний матеріал належить до кераміки так званої «архаїчної» групи (за М.П. Кучерою) і датується другою половиною XIII—XIV ст. [Кучера, 1969, с. 174—181]. Аналогії таким виробам маємо серед матеріалів Києва, хут. Половецького, Вишгорода [Кучера, 1969, с. 174—181; Беляєва, 1982, с. 76—77; Капустін, 2012, с. 146—151].

Під час зачистки кв. 5Е, 6Е, 5Ж, 6Ж зафіксовано пляму гумусованого супіску від заглибленого об'єкту середньовічного часу (житло 4) (рис. 5). Після вибірки заповнення виявилось, що це заглиблена житлова споруда правильної чотирикутної форми, розміром 3,3 × 3,3 м, заглиблена у материк на 0,6 м і орієнтована стінками за сторонами світу. У північному кутку житла, імовірно, розташовувалась глинобитна

піч, залишки якої, у вигляді завалу печини червоного кольору, займали площу 0,8 × 0,7 м [Гончаров, 1947, арк. 22].

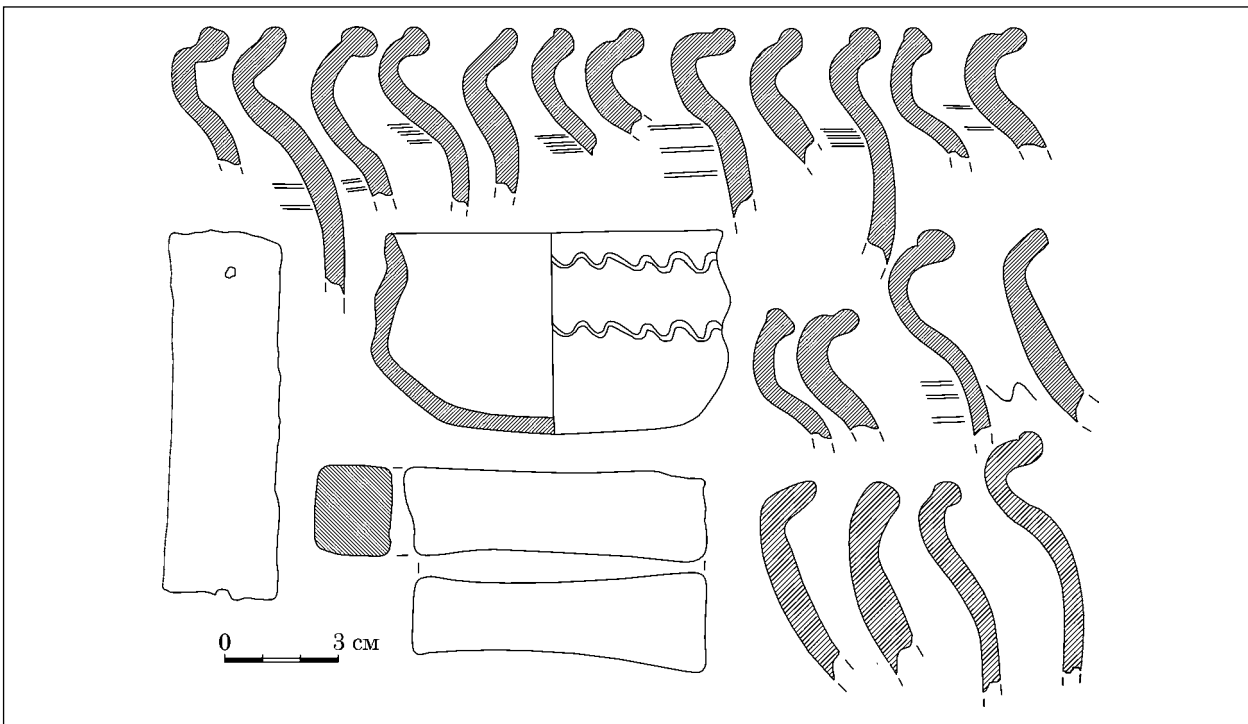
Знахідки із споруди представлені фрагментами гончарних горщиків XII—XIII ст. та XIII—XIV ст., фрагментом мідного казана, уламками 2 залізних ножів, залізною пластиною із отвором (окуття відра?), 2 кам'яними точильними брусками, а також вістря «залізної шилоподібної» стріли [Гончаров, 1947, арк. 22]. Біля південної та східної стінки споруди виявлено по одному цілому жорну, невеликий уламок ще одного походить із західного кутка об'єкту [Гончаров, 1947, арк. 23]. У завалі печини знайдено мініатюрну посудину золотоординського часу, виготовлену із добре відмученої глини із домішкою середньозернистого піску та слюди у тісті та прикрашену орнаментом у вигляді двох паралельних хвиль.

З метою з'ясування характеру культурних нашарувань у південно-західній частині городища закладено розвідувальну траншею розміром 20 × 2 м, орієнтовану довгою віссю по лінії північний захід—південний схід [Брайчевський, 1947, арк. 1]. В ході робіт було зроблено прирізку у західному (10 квадратів) та східному напрямках (4 квадрати), траншея перетворилася у розкоп 2 загальною площею 96 м² (нач. розк. М.Ю. Брайчевський). Після зняття орного шару тут зафіксовано сім плям, які частково зливалися між собою.

Найбільший інтерес в контексті цієї роботи становлять плями II та III (рис. 6), розташовані у центральній частині розкопу. Як правильно відзначив Б.А. Звіздецький, їх необхідно інтерпретувати не як дві різночасові споруди давнь-

Рис. 5. Вигляд на «Мале» Городське городище (мал. М.Ю. Брайчевського) та знахідки із заповнення житла 4 1947 р.

оруського часу, а як наземне двокамерне житло другої половини XIII—XIV ст. [Звиздецкий, 1990, с. 54]. На користь такої думки вказують наступні факти.

1. У польовому щоденнику автор розкопок відзначив, що житла розділялися не материковою перемичкою, а темно-коричневим перевідкладеним шаром землі з вкрапленнями глини [Брайчевський, 1947, арк. 2].

2. У межах плями 3 зафіксовано залишки глинобитної печі у вигляді завалу обпаленої глини та череня гарної збереженості [Брайчевський, 1947, арк. 2].

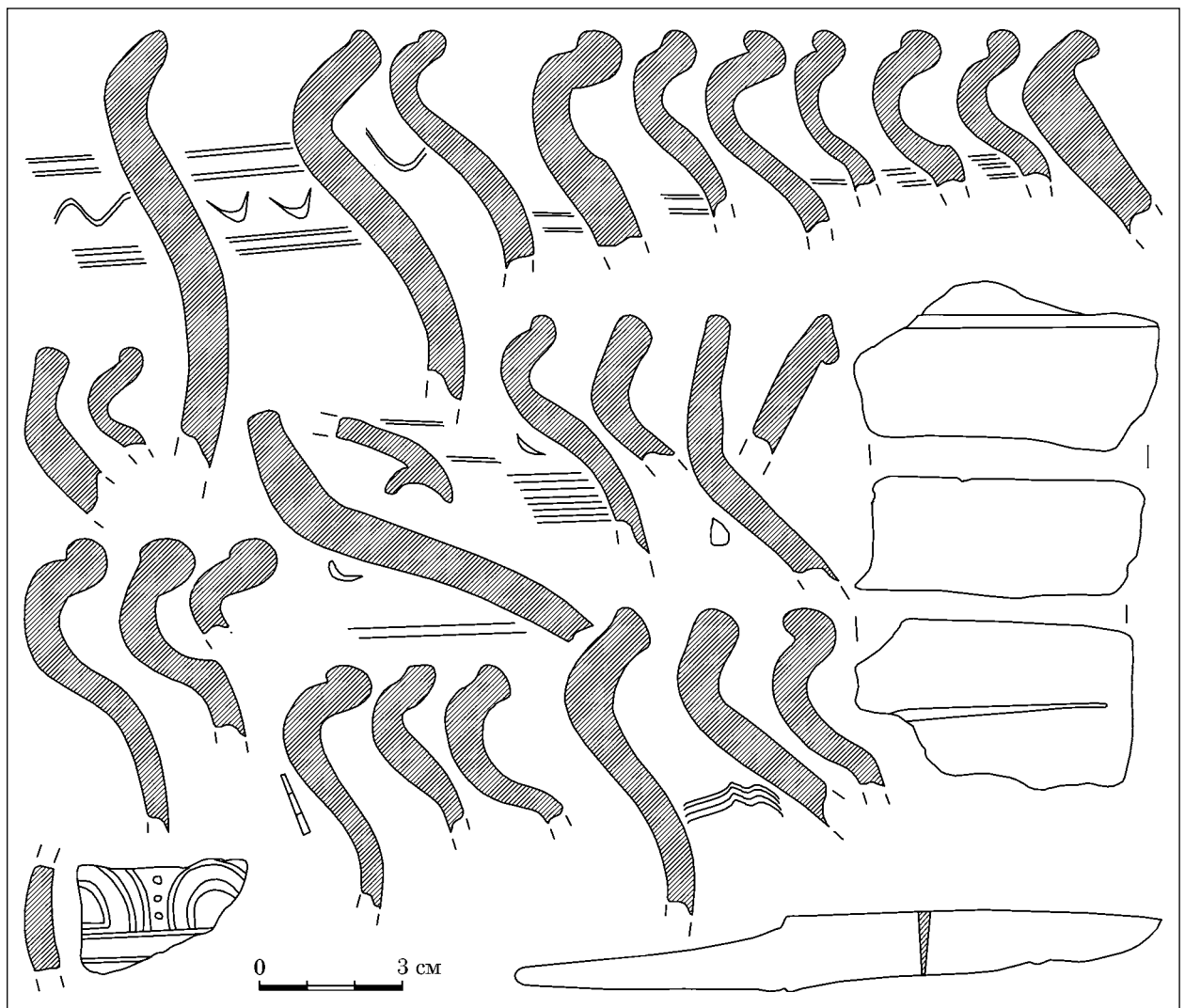
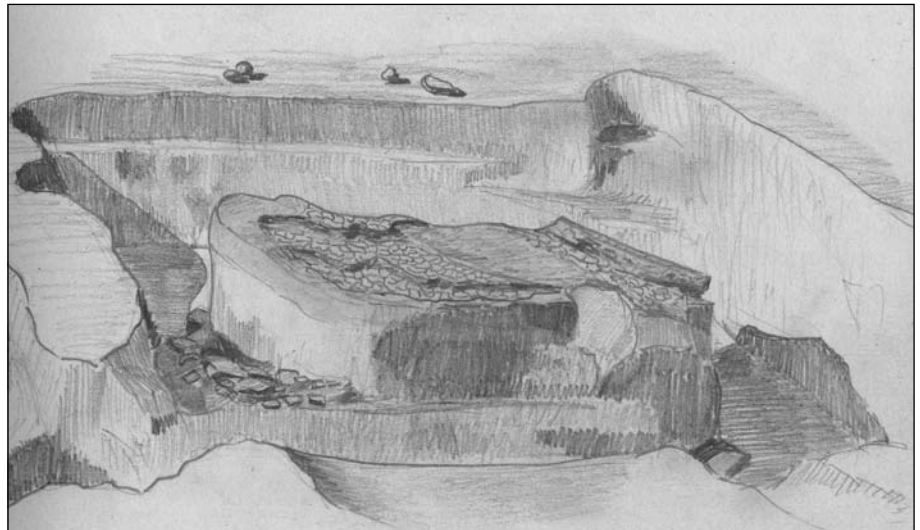
3. Під час зачистки перевідкладений шар зник і дві плями злились в одну [Брайчевський, 1947, арк. 3—4].

Таким чином, наземне житло орієнтоване кутами за сторонами світу мало наступні розміри $6,6 \times 3,8$ — $4,0$ м і було заглиблене у материк на $0,15$ — $0,22$ м. Залишки печі у вигляді розвалу печини та добре збереженого поду зафіксовано у східному кутку південного приміщення, розміром $3,0 \times 3,2$ м [Звиздецкий, 1990, с. 54].

Індивідуальні знахідки із заповнення — нечисленні і представлені переважно уламками гончарних горщиків післямонгольського часу (вінця, стінки, денця), шматками плінфи, залізним ножем, фрагментом кам'яного оселка тощо. Відзначимо також знахідку стінки гончарної посудини (водолія?), вкритої шаром жовтої прозорої поливи. Орнамент складався із паралельних ліній, напівкіл та крапок.

Таким чином, експедицією 1947 р. було досліджено 2 наземні житлові споруди (двокамерні), одне заглиблене житло та господарсько-побутовий об'єкт післямонгольського часу. Наземні житла були заглиблені у материк на $0,2$ — $0,3$ м і мали розміри $7,0$ — $7,2 \times 3,2$ — $3,8$ м. Тепло-технічні споруди (глинобитна піч півовальної форми) розташовувались біля східної або південно-західної стінки південного приміщення і мали розміри $1,2 \times 1,0$ м. Котлован заглибленого житла мав усталені для цієї пам'ятки розміри ($3,3 \times 3,3$ м) і був заглиблений у материк на $0,6$ м. Глинобитна піч, розміром $0,8 \times 0,7$ м зведена на материковому останці, розташовува-

Рис. 6. Залишки глинобитної печі (за М.Ю. Брайчевським) та знахідки із заповнення плям 2 і 3

лась у північному кутку споруди. Речові знахідки представлені уламками гончарного посуду давньоруського та золотоординського часів, залізними виробами (ножі, ключ від внутрішнього замка, стріли), артефактами, виготовленими із дерева (гребінець), кістки (стріла), каменю (точильні бруски) та скла (браслети) тощо.

Загалом же, подальший аналіз археологічних колекцій дозволить уточнити планіграфію пам'ятки, датування віднайдених об'єктів, комплекс матеріальної культури, а відтак робити певні висновки щодо рівня розвитку продуктивних сил, сільського господарства, ремесел тощо.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (по материалам археологических исследований). — Киев, 1982 — 119 с.

Брайчевский М.Ю. Дневник археологической экспедиции Института Археологии Академии Наук УССР 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/24.

Виєзжев Р.І. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську // АП УРСР — 1962 — Т. 12 — С. 131—154.

Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 167—186.

Гончаров В.К. Дневник начальника Городской Археологической экспедиции Института Археологии Академии Наук УССР о раскопках на территории с. Городск Коростышевского р-на Житомирской обл. // НА ІА НАНУ. — 1947/24.

Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/146.

Звиздецкий Б.А. О времени существования летописного Городеска // СА — 1990 — № 1 — С. 42—56.

Капустін К.М. Матеріали золотоординського та литовського часів з Києва (за матеріалами розкопок 1940-х — 1950-х рр.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнарод. студентсь. наук. археол. конф. (15—17 квітня 2011 р., Чернігів). — Чернігів, 2011 — С. 86—88.

Капустін К.М. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали і дослідження. — К., 2012 — С. 146—151 (АДІУ. — Вип. 8).

Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. — М., 1971. — Вып. Е1—55 — 113 с.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999 — 252 с.

Макаревич М.Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8 — С. 173—174.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв. // САИ. — М., 1966. — Вып. Е 1—36. — 176 с.

Оногда О.В. До хронології кераміки Києва другої половини XIII ст. // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2005 — Вип. 20. — С. 88—93.

Петров В.П. Житлова кліть XI—XIII ст. в с. Городську Коростишівського р-ну Житомирської обл. // НА ІА НАНУ. — Ф. 12, № 95.

Полесская экспедиция 1936 г. // НА ІА НАНУ — Архів ПМК. — № 1—4.

К. Н. Капустин

ОБЪЕКТЫ ПОСЛЕМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ С ГОРОДСКА (по материалам раскопок 1947 г.)

В 1947 г. экспедицией ИИМК АН УССР под руководством В.К. Гончарова и М.Ю. Брайчевского исследовано 380 м² в северо-восточной части городища. Анализ коллекции материалов, хранящейся в фондах ИА НАН Украины, позволил сделать вывод о том, что в ходе работ были раскопаны 2 наземных жилища (углубленные в материк на 0,2—0,3 м, размером 7,0—7,2 × 3,2—3,8 м), одно — с углубленным в материк на 0,6 м котлованом (размером 3,3 × 3,3 м), а также хозяйственную постройку середины XIII—XIV вв. Глинобитная печь наземного жилища (размером 1,2 × 1,0 м), как правило, находилась около восточной или юго-западной стенки южного помещения. В жилище с углубленным котлованом печь, размером 0,8 × 0,7 м, находилась в северном углу постройки.

Вещевые находки из объектов представлены фрагментами гончарной посуды как древнерусского, так и золотоордынского времени, а также железными, деревянными, косяными и стеклянными изделиями.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, Городск, городище, середина XIII — XIV вв.

К. М. Капустин

POST-MONGOLIAN TIMES OBJECTS FROM HORODSK (based on the materials from the excavations in 1947)

In 1947, an expedition of IHMC AS USSR under the direction of V.K. Goncharov and M.J. Braychevskij investigated 380 m² in the north-eastern part of the settlement. Analysis of a collection of materials stored in the scientific funds of Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukraine, led to the conclusion that in the course of work 2 dwellings (deepened to the mainland by 0,2—0,3 m, the size of 7,0—7,2 × 3,2—3,8 m), one — with the pit-shaped (size 3,3 × 3,3 m) deepening to the mainland by 0,6, and the object of economic purpose of the 13th—14th centuries were discovered. Overland dwelling's pise-walled (size 1,2 × 1,0 m), was usually located at the east or south-west wall of the southern premises. In the dwelling with pit-shaped deepening once, pit oven (size 0,8 × 0,7 m) was located in the northern corner of the building.

In the objects fragments of ancient pottery of the Kiev Russ and Golden Horde times, iron, wood, bone and glass products were found.

К e y w o r d s: Ukraine, Horodsk, the middle of the 13th c. and the 14th c.

Одержано 18.11.2013